

УДК 343.985:343.988

С.В. АЛБУЛ, канд. юрид. наук, доц., Одеський державний університет
внутрішніх справ

ВІКТИМОЛОГІЧНА СКЛАДОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ФОРМ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

***Ключові слова:** віктимологічна профілактика злочинів, оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшукові заходи, оперативний пошук, оперативно-розшукова профілактика, оперативна розробка, права потерпілих, форми оперативно-розшукової діяльності*

Масштаби та темпи зростання злочинності зробили її одним з суттєвих факторів, що реально перешкоджають здійсненню соціальних перебудов, викликають у громадян почуття занепокоєння, страху за своє життя і благополуччя, підривають довіру до органів влади і управління, до державної політики, безпосередньо погрожують стратегічним інтересам і національній безпеці. Одним із значних факторів, що впливають на погіршення криміногенної ситуації в Україні, на нашу думку, є послаблення соціального контролю над злочинністю. Діюча раніше система контролю за особою зі своїми плюсами та мінусами пішла в минуле, а нова, орієнтована на існуючу криміногенну ситуацію, на жаль ще не збудована [1, с.184]. Правоохоронні органи, на які зараз покладено основний тягар контролю за злочинністю, переживають кризу, зумовлену, з одного боку, певним руйнуванням кадрового ядра, а з другого – зниженням довіри населення та загальним правовим нігілізмом [2, с.125; 3].

Оперативно-розшукова діяльність є одним із основних напрямів в роботі органів внутрішніх справ. З прийняттям Верховною Радою України 18.02.1992 року Закону «Про оперативно-розшукову діяльність», вона отримала своє нормативне закріплення і регламентацію. Необхідність мати в розпорядженні оперативних підрозділів органів внутрішніх справ комплекс негласних оперативно-розшукових заходів пояснюється тим, що запобігти та розкрити низку злочинів за допомогою лише слідчих дій та гласних заходів адміністративного характеру практично неможливо.

Проблемні аспекти щодо визначення змісту та напрямків оперативно-розшукової діяльності, їх взаємопов'язаності з іншими заходами в боротьбі зі злочинністю ґрунтовно досліджувалися в працях багатьох науковців, серед яких Б.І. Бараненко, О.А. Вагин, М.П. Водько, М.В. Гарник, К.К. Горяінов, О.Ф. Долженков, І.П. Козаченко, В.С. Овчинський, С.С. Овчинський, В.Л. Ортинський, М.А. Погорецький, М.Б. Саакян та інших. Вагомі результати

наукових напрацювань знайшли своє відображення в чинному законодавстві України та в політиці нашої держави щодо протидії злочинності. Однак неопрацьованість окремих питань в цієї галузі безсумнівно потребують подальших ґрунтовних досліджень та наукових розробок. Серед багатьох таких проблем суттєвою, за нашим переконанням, є можливість забезпечення прав та законних інтересів осіб, потерпілих від злочинів, засобами та методами оперативно-розшукової діяльності. Визнаючи цивілізаційний підхід щодо необхідності формування в Україні дієвої віктимологічної політики, на жаль в теорії ОРД це питання й досі залишалося по за увагою науковців. На наш погляд, доведення наявності віктимологічної складової у процесі реалізації форм оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ, що бралось нами за мету, дозволить усунути існуючі непорозуміння між теоретичними постулатами та сучасними потребами правоохоронної практики, виявити нові напрями розвитку оперативно-розшукової діяльності. Новизна роботи полягає в інноваційному підході щодо осмислення завдань та напрямів оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ. Крім того, знання, отримані в результаті дослідження, дозволяють встановити та окреслити безумовно нові засоби реалізації віктимологічної політики нашої держави, забезпечити сучасні, досконалі підходи до захисту прав та законних інтересів осіб, що стали жертвами кримінальної віктимізації.

В ст.1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» закріплено, що «завданням оперативно-розшукової діяльності є пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки суспільства і держави» [4]. Дійсно, завдання важливі та необхідні. Але й тут, в котрий раз, законодавець не враховує інші інтереси – інтереси людини, яка стала жертвою злочинного посягання. Адже, усвідомлюючи широкий спектр заходів і методів оперативно-розшукової діяльності, її можливості, не можна не помітити, який величезний потенціал по девіктимізації потенційних жертв вона має.

У віктимологічному розумінні жертва – це фізична особа чи деяка спільність осіб, в будь-якій формі їх інтеграції, котрим злочинними діями заподіяно шкоду прямо або опосередковано [5, с.24]. Потерпілий, на індивідуальному рівні, є суб'єктом, який в силу визначених характеристик може впливати на виникнення і розвиток кримінального наміру майбутнього злочинця, а також на механізм вчинення злочину. Поведінка жертви виказує значний вплив на мотивацію злочинної поведінки. Зв'язок «злочинець-

жертва» зароджується задовго до самого акту вчинення злочинного посягання та на ньому ж не закінчується. Такий зв'язок присутній і в посткримінальній поведінці як злочинця, так і потерпілого. Для жертви – це стан страху, фрустрації, пошуку підтримки, іноді суїцид. У багатьох осіб стан жертви надовго асоціюється з повною беззахисністю, руйнуванням життєвих стереотипів. Потенційною жертвою не народжуються. Імовірність стати об'єктом злочинного посягання залежить від багатьох факторів – особистих характеристик, соціально-рольового статусу, конкретної життєвої ситуації. Тут, за нашим переконанням, можна з впевненістю сказати про наявність механізму віктимізації, в процесі якого відбувається насичення особи віктимними ознаками до означеного рівня насичення, після якого можна говорити про повну віктимізацію індивіда.

В означений момент відбувається «накладення» процесів механізму віктимізації на мотиваційні процеси майбутнього злочинця – формується криміногенна ситуація. Наслідком їх поєднання в мить збігу за «сприятливих» умов, виступає акт, за яким одна зі сторін стає злочинцем, а інша – жертвою злочину. Цей акт (злочинне діяння) – річ обопільногостра. Особа, яка вчинила злочинне діяння, ставить себе над законом, стає злочинцем. Жертва злочину залишається на самоті зі своїм лихом, позбавлена державної підтримки та уваги. Суттєво, злочинець відчуває на собі набагато більше уваги з боку держави, в порівнянні з жертвою злочину. Оперативні підрозділи органів внутрішніх справ при встановленні злочинного наміру в особи, тобто ще на початковій стадії мотивації злочинної поведінки, в силу своїх повноважень відслідковують можливі варіанти його поведінки. Оперативно-розшукові заходи націлюються на інформаційне висвітлення та документування діяльності майбутнього злочинця. При цьому висвітлюються його спосіб життя, можливі зв'язки та коло стосунків, звички та схильності, слабкі та сильні боки характеру, темперамент, обставини, які свідчать про наміри особи вчинити злочин тощо. Інакше кажучи, в процесі проведення оперативно-розшукових заходів висвітлюється процес мотивації злочинної поведінки – інтереси, ціннісні орієнтації, життєві плани, потреби, проблемні ситуації та можливості особи.

Окрім цього, в ході проведення оперативної розробки вивчаються окремі етапи механізму злочинної поведінки – вибір мети, вибір об'єкту, вибір засобів та способів досягнення поставленої мети та, власне, й прийняття рішення про вчинення злочину. Оперативне супроводження відбувається на усіх стадіях механізму злочинної поведінки особи до самого акту злочинного діяння (звісно, якщо мова не йде про особливо тяжкі злочини проти особи). Після реалізації матеріалів оперативної розробки та затримання особи, оперативне супроводження не завершується. Злочинець

продовжує знаходитись під увагою оперативних підрозділів (читай – держави) на усіх стадіях досудового слідства, знаходячись в умовах ІТТ, СІЗО, а потім і в установах виконання покарання. Оперативним шляхом встановлюються невідомі раніше обставини вчиненого злочину, можливі співучасники, місця збуту та зберігання викрадених речей, знаряддя злочину, відношення особи до вчиненого діяння та його наміри (до втечі, суїциду, нападу на співробітників установ виконання покарань тощо), зв'язки, які залишились на волі і таке інше. Застосовуючи значний комплекс оперативно-розшукових заходів по викриттю осіб в їх злочинній діяльності та подальшому оперативному супроводженню досудового слідства, держава затрачає великі кошти. Всі ці витрати можна віднести до такого кількісного показника, як ціна злочинності. Проте, однією зі складових цього показника є й кількість вбитих, скалічених, пограбованих та принижених – кількість жертв злочинів. Оперативно-розшукова діяльність, направлена на виявлення та розкриття злочинів, є частиною правоохоронної діяльності держави, і повинна, на наш погляд, перш за все, служити захисту життя, здоров'я, прав та свобод громадян.

Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочину та зловживання владою, затверджена у вересні 1985 року VII Конгресом ООН по попередженню злочинності та поводженню з правопорушниками, основним напрямком сприяння жертвам злочинів передбачає впровадження міжнародних стандартів доступу потерпілих до системи правосуддя та державної підтримки, кримінально-правову реституцію, компенсацію потерпілим з державних фондів, надання необхідної матеріальної, медичної, психологічної та соціальної допомоги потерпілим з урядових, добровільних, громадських та місцевих каналів [1, с.185]. Вбачається, що вирішенню цих завдань, а також в цілому завдань по девіктимізації особи та корегуванню посткримінальної поведінки жертви, може служити віктимологічна складова реалізації форм оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ.

В теорії ОРД як форми оперативно-розшукової діяльності визначають оперативний пошук, оперативну розробку та оперативно-розшукову профілактику. Оперативний пошук передбачає отримання та перевірку первинної інформації про осіб та факти, які мають оперативний інтерес, поза зв'язком з конкретною особою чи фактом з подальшим виокремленням останніх із загальної маси. Зміст пошуку складають знання суб'єктами ознак, які притаманні об'єктам, що виявляються. В спеціальній літературі має місце наступна класифікація пошукових ознак:

а) ознаки, які властиві діям осіб, що замислюють, планують та вчинюють злочини, збувають чи придбавають майно, здобуте злочинним шляхом, а також, що характеризують антигромадський спосіб життя осіб, які

вивчаються;

б) ознаки, які притаманні психічному стану осіб, що вчинюють суспільно небезпечні діяння;

в) родові ознаки, що характеризують зовнішність осіб, які вчинюють злочини, в тому числі розшукуваних та таких, що зникли без вісті;

г) ознаки, які властиві майну, яке здобуте злочинним шляхом, знаряддям вчинення злочину та розшукуваному майну;

д) ситуаційні ознаки, що характеризують сукупність негативних обставин, умов, які утворюють певну обстановку або стан [6, с.445].

Оперативна розробка дозволяє концентровано використовувати весь арсенал методів і засобів оперативно-розшукової діяльності, фіксувати всю корисну для боротьби зі злочинністю інформацію та конспірувати процес розкриття злочинів або розшуку осіб, що їх вчинили. Як відмічають науковці, за допомогою оперативної розробки забезпечується проникнення у таємниці злочинців, встановлення фактів та обставин, необхідних для їх викриття, отримання інформації, узагальнення якої сприяє раціональному використанню негласних співробітників та вдосконаленню оперативно-розшукової практики. Досягнення кінцевої мети оперативної розробки забезпечується шляхом вирішення її основних завдань, сутність яких зводиться до:

а) виявлення співучасників розроблюваної особи та інших зв'язків, які мають оперативний інтерес;

б) встановлення конкретних фактів та епізодів злочинної діяльності розроблюваних осіб;

в) документування діянь, фактів та обставин, які мають оперативний інтерес;

г) недопущення продовження злочинних дій розроблюємих під час здійснення оперативно-розшукових заходів, виявлення та усунення причин та умов вчинення злочинів;

д) створення умов для забезпечення відшкодування матеріальних збитків, що спричинені злочинними діяннями окремим громадянам, державі та суспільству;

е) забезпечення безпеки потерпілих, свідків та інших осіб, які можуть сприяти вирішенню завдань оперативної розробки та викриттю злочинців, безпеки учасників кримінального судочинства, а також самих суб'єктів ОРД від злочинних посягань та унеможливлення протиправного впливу та протидії з боку розроблюємих та їх зв'язків [6, с.457-458].

В свою чергу, «під оперативно-розшуковою профілактикою розуміють збирання інформації про кримінально активних осіб, ступень виправлення, зв'язки, злочинний досвід, наміри, особливості особистості та систему

соціальних відносин. Сукупність відомостей, які дають підстави для несприятливого прогнозу, тобто висновки щодо вірогідності злочинної поведінки, вказує на необхідність встановлення оперативного нагляду за особами, що зберегли кримінальну активність» [6, с.586]. При цьому, науковці наголошують на орієнтуванні суб'єктів оперативно-розшукової діяльності не тільки на досягнення кінцевого результату у вигляді розкриття злочину, але й на вирішення проміжних завдань, які можуть бути й більш важливими та значущими, ніж сам кінцевий результат. Це, перш за все, стосується злочинів, суспільно небезпечні наслідки яких мають незворотний характер [6, с.25]. За справедливим твердженням О.А. Вагіна, «попередження злочинів в оперативно-розшуковій діяльності вбачається у здійсненні оперативно-розшукових заходів, заснованих на оперативно-розшуковій інформації, за допомогою яких можливим є недопущення вчинення протиправних дій, зміна злочинної поведінки суб'єкта, недопущення настання суспільно небезпечних наслідків або їх мінімізація... Залежно від стадії розвитку злочинної діяльності, на якій були отримані оперативні данні, за допомогою оперативно-розшукових заходів можливим є попередження конкретного злочину» [6, с.21-22]. На можливість попереджувальної спрямованості оперативно-розшукового впливу вказують й Б.І. Бараненко [7, с.25], А.П. Ісиченко [8], І.П. Козаченко [9] та інші, наголошуючи на міждисциплінарному, комплексному характері такого. Здійснення оперативно-розшукової профілактики потребує залучення ґрунтовних знань з галузей кримінології, віктимології, педагогіки, психології, криміналістики, вміння прогнозувати розвиток криміногенних ситуацій та індивідуальної злочинної поведінки. Оскільки в наявності вбачається специфіка наукових, організаційних, методичних та тактичних засад оперативно-розшукової профілактики, мети її здійснення, є, на наш погляд, підґрунтя розглядати її як самостійну форму, в межах якої вирішуються важливі завдання боротьби зі злочинністю.

Ефективність віктимологічної профілактики неможлива без аналізу значного потоку відповідної інформації, яка дозволяє всебічно враховувати криміногенні чинники (як загальні, так і стосовно конкретного злочину). Місце, час, способи вчинення злочинів, найтипівіші категорії осіб, втягнутих у них в якості злочинців або потерпілих, – усе це треба ґрунтовно знати при організації попереджувальної роботи. Вивчення зібраної інформації дає можливість виявляти типових потенційних потерпілих, що може здійснюватися у наступних напрямках:

- а) від ситуації, коли аналізуючи відомості, «виходять» на конкретних віктимологічно вразливих у цій ситуації осіб;
- б) від злочинця, коли шляхом вивчення його зв'язків або типової

поведінки визначається коло його потенційних жертв;

в) від потерпілого, коли конкретна особа виявляє підвищені віктимні якості [10, с.159-160].

Як вказувалося раніше, відслідкування злочинної активності засобами та методами оперативно-розшукової діяльності може починатися ще на первісних стадіях мотиваційного процесу та контролювати весь механізм злочинної поведінки особи. На етапі встановлення вибору злочинцем мети ще зарано говорити про можливість застосування заходів девіктимізації конкретної особи або групи осіб. У цей період механізм віктимізації «рухається» паралельно до механізму злочинної поведінки, зіткнення ще відсутнє, конкретний об'єкт посягання ще не відібрано. На стадії вибору злочинцем об'єкту посягання, вже обрана мета спрямовується на конкретний об'єкт – потенційну жертву. При цьому злочинець оцінює її (жертву) з точки зору доступності, особистої безпеки та конкретної життєвої ситуації, тобто з точки зору віктимності потенційної жертви. В цьому випадку оперативні дані в змозі висвітлювати окрім потенційного злочинця також і коло потенційних жертв майбутнього злочину. Але вибір найбільш віктимної особи ще триває.

На етапі остаточного вибору об'єкту, механізм злочинної поведінки збігається з механізмом віктимізації – настає критичний момент. Саме в цей період можливо застосування заходів девіктимізації засобами оперативно-розшукової діяльності (гласними та негласними). Слідчі дії та гласні заходи адміністративного характеру на цій стадії ще неможливі. Однак існує реальна загроза вчинення злочину відносно конкретної особи чи групи осіб. Уявляється, що при цьому оперативно-розшукові заходи щодо девіктимізації потенційної жертви можуть носити лише ситуаційний характер, що приведе до коректування можливої віктимної поведінки та блокування конкретної криміногенної ситуації. Оперативними заходами, окрім відомостей про потенційного злочинця, можливо встановлення необхідної інформації про майбутню жертву запланованого злочину. І чим повніше буде обсяг цієї інформації (соціально-демографічні, фізичні, психологічні, моральні характеристики), тим реальніше усвідомлення механізму віктимізації особи, а також можливість планування та здійснення заходів по його девіктимізації. Проведення таких заходів дозволить реалізувати всі означені завдання – встановити та затримати особу, яка вчинила злочин, та звести до мінімуму ризик цього посягання відносно потерпілого.

Крім того, за нашим розумінням, оперативне висвітлення потенційної жертви злочинного посягання, дослідження механізму віктимізації конкретної особи або групи осіб може бути направлене й на зниження латентності окремих видів злочинів. Так, у процесі проведення оперативно-розшукових заходів встановлюються раніше невідомі факти вчинення

злочинів, особи, які їх скоїли, а також жертви посягань та обсяг заподіяної шкоди. Іноді такі факти можуть бути встановлені як при розробці потенційного злочинця, так і при встановленні потенційної жертви.

Робота по девіктимізації жертв злочинів за допомогою заходів оперативно-розшукового характеру не повинна завершуватися після фіксації факту вчинення посягання та затримання особи, яка його скоїла. Оперативне супроводження досудового слідства повинне включати в коло питань не тільки закріплення обставин вчиненого діяння й наміри злочинця, але й варіанти посткримінальної поведінки потерпілого. Страх, руйнування життєвих стереотипів, психологічний дискомфорт найбільш властиві жертвам злочинів. Відсутність психологічної підтримки може призвести до трагічних наслідків – психічним розладам та суїциду. Тут, як ніколи, важливим є грамотний та кваліфікований підхід до коригування поведінки. Нерідко співробітник органів внутрішніх справ першим стикається з такими проблемними ситуаціями. Уявляється, що з метою визначення напрямів можливої посткримінальної поведінки жертв та опрацювання на основі цього програми її коригування, надання необхідної психологічної та соціальної допомоги потерпілим, можливе застосування методів оперативно-розшукової діяльності в ході оперативного супроводження досудового слідства.

Проведення оперативної розробки особи після вчинення злочину сприяє встановленню її відношення до скоєного діяння, намірів (у тому числі, повторно злочинних), а також місць можливого зберігання викраденого та особистого майна, здобутого злочинним шляхом. Ця інформація може бути використана з метою усунення можливої повторної віктимізації потерпілого у разі виношування злочинцем намірів помсти за своє викриття, тощо. Окрім цього, дані про місця схову викраденого та майна, здобутого злочинним шляхом, повинні сприяти реальному відшкодуванню збитків потерпілому, а також задоволенню позовних вимог.

Зі сказаного, за нашим переконанням, можна зробити висновок, що реалізація форм оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ має й віктимологічну складову та в змозі вирішувати не лише суто специфічні, але й більш масштабні завдання, зокрема, направлені на зниження кримінальної активності та девіктимізації потенційних жертв злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Албул С. В. Віктимологічна політика України: питання законодавчого забезпечення / С. В. Албул // Актуальні проблеми кримінального права та кримінології : матеріали всеукр. наук.-практ. конф.

(Донецьк, 24 квітня 2009 р.). – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2009. – С. 184-186.

2. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – 332 с.

3. Василевич В. В. Щодо поняття кримінологічної політики в Україні / В. В. Василевич // Засади кримінального судочинства та їх реалізації в законотворчій і правозастосовній діяльності : тези доповідей та повідомлень наук.-практ. конф. (Київ, КНУВС, 3 квітня 2009 р.). Видання присвячене пам'яті професора А.Я. Дубинського. – К. : Атіка, 2009. – С. 84-87.

4. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» : від 18.02.1992 р., № 2135-ХІІ // Голос України. – 1992. – № 56 (306). – С. 13.

5. Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы) / В. А. Туляков. – Одеса : Юрид. література, 2000. – 336 с.

6. Теория оперативно-розыскной деятельности : учебник / под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, Г. К. Синилова. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 831 с.

7. Бараненко Б. І. Психологія оперативно-розшукової діяльності : навчальний посібник / Б. І. Бараненко. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 275 с.

8. Исиченко А. П. Оперативно-розыскная криминология : учебное пособие [для ВУЗов] / А. П. Исиченко. – М. : ИНФРА-М., 2001. – 70 с.

9. Козаченко И. П. Оперативно-розыскная профилактика преступлений. Становление и развитие / И. П. Козаченко // Проблемы совершенствования оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел. – Киев : НИ и РИО КВШ МВД Украины, 1984. – С. 25-29.

10. Курс кримінології: Загальна частина : підручник: У 2 кн. / [О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.

Албул С. В. Віктимологічна складова реалізації форм оперативно-розшукової діяльності / С. В. Албул // Форум права. – 2010. – № 1. – С. XX–XX [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10aomomc.pdf>

На підставі аналізу існуючих точок зору, світової практики боротьби зі злочинністю та забезпечення прав та законних інтересів потерпілих надана авторська оцінка до визначення віктимологічної складової реалізації форм оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ та висунуті конкретні пропозиції щодо вдосконалення теоретичних знань, чинного законодавства в галузі оперативно-розшукової діяльності та практики його

застосування.

Албул С.В. Виктимологическая составляющая реализации форм оперативно-розыскной деятельности

На основе анализа существующих точек зрения, мировой практики борьбы с преступностью и обеспечения прав и законных интересов потерпевших, дана авторская оценка определения виктимологической составляющей реализации форм оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел и внесены конкретные предложения по усовершенствованию теоретических знаний, действующего законодательства в области оперативно-розыскной деятельности и практики его применения.

Albul S.V. The Viktimological Constituent in Realization of Forms of Operatively-Search Activity

On the basis of analysis of existent points of view, world practice of fight against criminality and providing right legal interests of victims, the author's estimation of definition of victimology is given making realization of forms of operatively-search activity of law-enforcement bodies and makes concrete suggestions in relation to the improvement of theoretical knowledge, current legislation in area of operatively-search activity and practice of his application.